

आरबीआय/२००७-०८/३८
आरपीसीडी. क्र. प्लॅन. बीसी.०८/१२.०१.००१/२००७-०८

जुलै २, २००७

अध्यक्ष/व्यवस्थापकीय संचालक/
मुख्य कार्यकारी अधिकारी
सर्व व्यावसायिक बँका

माननीय महोदय,
मायक्रो क्रेडिटवर महापरिपत्रक

कृपया उक्त विषयावरील आमच्या महापरिपत्रक आरपीसीडी. क्र. प्लॅन. बीसी.०५/०४.०९.२२/२००६-०७ दिनांक मे ३, २००६ चा संदर्भ घ्यावा. सोबत जोडलेल्या परिपत्रकात रिझर्व्ह बँकेने या विषयावर जून ३०, २००७ पर्यंत निर्गमित केलेल्या सूचना एकत्रित करण्यात आल्या आहेत. या सूचनांमध्ये समाविष्ट असलेल्या परिपत्रकांची सूची महापरिपत्रकाच्या परिशिष्टात दिली आहे.

कृपया पोच द्यावी.

आपला विश्वासू

सही/-

(जी. श्रीनीवासन)
मुख्य महाव्यवस्थापक

मायक्रो क्रेडिटवर महापरिपत्रक

१. मायक्रो क्रेडिट

मायक्रो क्रेडिट ची व्याख्या ग्रामीण, अर्ध-नागरी, आणि नागरी क्षेत्रातील गरीबांना त्यांचे उत्पन्न वाढविण्यास आणि त्यांचे जीवनमान सुधारण्यास सहाय्यक ठरतील अशा थ्रीफ्ट, क्रेडिट आणि आर्थिक सेवा आणि छोट्या रकमेची उत्पादने, अशी करण्यात आली आहे. ज्या ही सुविधा पुरवितात त्या मायक्रो क्रेडिट संस्था आहेत.

२. स्व-मदत गट (एसएचजी)-बँक लिंकेज प्रोग्राम

देशात औपचारिक क्रेडिट यंत्रणेच्या प्रचंड विस्तारानंतरही, बहुतेक क्षेत्रात ग्रामीण गरीब व्यक्ती अजूनही सावकारांवरच अवलंबून आहे, विशेषतः तातडीच्या गरजा भागविण्यासाठी. सामाजिक आणि आर्थिक दृष्ट्या मागसलेल्या अल्प भू-धारक शेतकरी, भूमीहीन शेतमजूर, किरकोळ दुकानदार आणि ग्रामीण कारागीरांचे आणि जमातींचे असे अवलंबून असणे ठळक आहे आणि त्यांची बचतीची प्रवृत्ती मर्यादित किंवा बँकात जमा करण्याच्या दृष्टीने फारच कमी आहे. विविध कारणामुळे लोकसंख्येच्या या घटकाला मिळणारे क्रेडिट संस्थात्मक नाही. बिगर-सरकारी संस्थांनी प्रवर्तित केलेल्या अनौपचारिक गटांबाबत नाबार्ड, अँप्राका आणि आयएलओने केलेल्या सर्वेक्षणातून असे दिसून आले आहे कि, स्व-मदत बचत आणि क्रेडिट गटामध्ये औपचारिक बँकिंग रचना आणि ग्रामीण गरीब यांना परस्परांच्या हितासाठी एकत्र आणण्याची क्षमता आहे आणि त्यांचे कार्य उत्साहवर्धक आहे.

त्यानुसार नाबार्डने पथदर्शी प्रकल्प सुरु केला आणि त्याला पुर्नवित्तपुरवठा करून आधार दिला. कार्यक्रमात सहभागी होणाऱ्या एजन्सिजना त्यांनी तांत्रिक मदत आणि मार्गदर्शन सुध्दा पुरविले. नाबार्ड स्व-मदत गटांची निवड करताना साधारणपणे खालील निकष लाविल.

अ) गट किमान सहा महिने अस्तित्वात असला पाहिजे.

ब) गटाने सक्रीयतेने बचतीची सवय प्रवर्तित केली असली पाहिजे.

क) गट औपचारिक(नोंदणीकृत) किंवा अनौपचारिक (अ-नोंदणीकृत) असू शकतात.

ड) गटात १० ते २५ सदस्य असावेत.

गटांना बँकांतर्फे देण्यात येणारी अग्रिमे प्राधान्यता क्षेत्रातील 'कमकुवत क्षेत्रा'ला दिलेली अग्रिमे मानण्यात येतील. स्व-मदत गटांना कर्ज देताना मार्जिन, सुरक्षा याबाबतचे नियम त्याचप्रमाणे वित्तपुरवठ्याचा स्तर आणि युनिटचा खर्च हे साधारणपणे बँकेसाठी मार्गदर्शक असतील तरी बँका त्याबाबतीत जेथे आवश्यक असेल तेथे काही फेरफार करू शकतील. मार्जिन, सुरक्षेचे नियम वगैरे बाबतीतील सवलत ही केवळ पथदर्शी प्रकल्पा अधीन वित्तपुरवठा करावयाच्या स्व-मदत गटांसाठीच असतील.

नाबार्डने आपल्या परिपत्रक क्र. एनबी.डीपीडी.एफएस.४६३१/९२-ए/९१-९२ दिनांक फेब्रुवारी २६, १९९२ अन्वये प्रकल्पाच्या अंमलबजावणीसाठी बँकांना सविस्तर प्रचालनीय मार्गदर्शन निर्गमित केले आहे. लिंकेज प्रकल्पाच्या परिणामाचे निर्धारण करण्यासाठी नाबार्डने काही राज्यात केलेल्या शीघ्र अभ्यासातून, स्व-मदत गटांच्या कर्जाच्या राशीत

वाढ, सदस्यांच्या अनुत्पादक कामापेक्षा उत्पादक कामांसाठी कर्ज वापरण्याच्या दृष्टीने पध्दतीत निश्चित बदल, १०० % वसूलीचे कार्य, बँक आणि कर्जदार यांच्या व्यवहारिक खर्चात मोठ्या प्रमाणावर घट, वगैरे, त्याशिवाय स्व-मदत गटांच्या उत्पन्नाच्या पातळीत हळुहळू होणारी वाढ अशी उत्साहवर्धक आणि सकारात्मक वैशिष्ट्ये समोर आली आहेत. लिकेज प्रकल्पात आढळून आलेले दुसरे महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य म्हणजे बँकेशी जोडलेल्या गटांपैकी ८५ % महिलांनी स्थापन केलेले आहेत.

स्व-मदत गट आणि एनजीओजच्या कार्याचा विस्तार करण्याच्या आणि ग्रामीण क्षेत्रातील त्यांची भूमिका अधिक सखोल करण्याच्या दृष्टीकोनातून, आरबीआयने नोव्हेंबर १९९४ मध्ये एनजीओचे मान्यवर कार्यकर्ते, विद्यैकनिष्ठ, समंत्रक आणि बँकर्स यांचा समावेश असलेल्या एका कार्यकारी गटाची श्री.एस.के.कालिया, त्यावेळचे नाबार्डचे व्यवस्थापकीय संचालक, यांच्या अध्यक्षतेखाली स्थापना केली होती.

कार्यकारी गटाच्या शिफारसीचा पाठपुरावा म्हणून बँकाना एप्रिल १९९६ मध्ये खालील प्रमाणे सल्ला देण्यात आला:

अ) स्व-मदत गट कर्जे सामान्य कर्जाच्या रूपात

स्व-मदत गट लिकेज प्रोग्राम बँकांचे सामान्य व्यावसायिक कार्य मानण्यात येईल. त्यानुसार, बँकांनी धोरण आणि अंमलबजावणी अशा दोन्ही पातळ्यांवर स्व-मदत गटाला देण्यात येणारी कर्जे त्यांच्या मुख्य प्रवाहातील क्रेडिट प्रचालनाचाच एक भाग म्हणून विचारार्थ घ्यावा असे सल्ला बँकांना देण्यात आला होता. स्व-मदत गट लिकेजचा बँकांना आपल्या निगमविषयक धोरणात/योजनेत, त्यांच्या अधिकाऱ्यांच्या आणि कर्मचाऱ्यांच्या प्रशिक्षण अभ्यासक्रमात समावेश करता येईल आणि त्याची नियमित व्यावसायिक कार्ये म्हणून अंमलबजावणी करता येईल आणि त्याचे संनियंत्रण करता येईल आणि त्याचे नियतकालीन पुनरावलोकन करता येईल.

ब) प्राधान्यता क्षेत्राखाली स्वतंत्र खंड

बँकांना त्यांच्या स्व-मदत गटांना दिलेल्या कराबाबत अहवाल देणे कोणत्याही अडचणीविना शक्य व्हावे यासाठी, असे ठरविण्यात आले होते कि, बँकांनी स्व-मदत गटांना आणि/ स्व-मदत गटांच्या सदस्यांना/स्व-मदत गट स्थापन करण्याच्या प्रक्रियेत असणाऱ्या धोरणी व्यक्तींना किंवा छोट्या गटांना नंतर देण्यासाठी एनजीओजना दिलेल्या कर्जाचा अहवाल नवीन खंडा अधीन म्हणजेच 'स्व-मदत गटांना कर्जे', स्व-मदत गटांच्या सदस्यांना कोणत्या हेतूने कर्जे दिली आहेत ते विचारात न घेता, देऊ शकतात. स्व-मदत गटांना दिलेल्या कर्जाचा बँकांनी कमकुवत गटांना दिलेल्या कर्जाचा एक भाग म्हणून समावेश करावा.

क) सेवा क्षेत्र दृष्टिकोनाचा समावेश

बँकांनी लिकेजसाठी क्षमता असलेल्या शाखा शोधून काढाव्यात आणि अशा शाखांना आवश्यक तो आधार पुरवावा आणि स्व-मदत गटाची कर्जे त्यांच्या सेवा क्षेत्र योजनेत समाविष्ट करावीत. सेवा क्षेत्र शाखांनी संभाव्य वास्तवता लक्षात घेऊन प्राधान्यता

क्षेत्रातील अन्य कार्याप्रमाणेच स्व-मदत गटांना कर्जे देण्याबाबत स्वतःचा कार्यक्रम निश्चित करावा.

एनजीओजच्या उत्प्रेरक सेवांचा बँकांना फायदा व्हावा या दृष्टिने, 'सेवा क्षेत्रातील क्रेडिट योजनांवरील पार्श्वभूमी निबंधात' स्व-मदत गटांशी व्यवहार करणाऱ्या एनजीओजची नावे गट-निहाय दर्शविली जातील. लिकेजला प्रभावी करण्यासाठी सेवा क्षेत्र शाखेच्या व्यवस्थापकाचा क्षेत्रातील एनजीओज आणि स्व-मदत गटांशी सतत संवाद आणि संपर्क असेल. एखाद्या एनजीओला/स्व-मदत गटाला सेवा क्षेत्र शाखेव्यतिरिक्त अन्य एखाद्या विशिष्ट शाखेशी व्यवहार करणे अधिक सुरक्षित आणि विश्वासपूर्ण वाटत असेल आणि ती विशिष्ट शाख वित्तपुरवठा करण्यास तयार असेल तर, अशी एनजीओ/स्व-मदत गट स्वनिर्णयाने, सेवा क्षेत्र बँकेव्यतिरिक्त अन्य बँकेबरोबर व्यवहार करू शकते. बँकेने स्व-मदत गटांना दिलेल्या कर्जाचा, एलबीआर रिपोर्टिंग सिस्टीममध्ये समावेश करावा आणि एसएलबीएल स्तरावर सुरुवात करून, पुनरावलोकन करावे. तथापि, हे लक्षात ठेवणे आवश्यक आहे कि, स्व-मदत गटांना कर्जे ही नवीन क्रेडिट संकल्पना आहे आणि लक्षित क्रेडिट प्रोग्राम नाही.

ड) बचत खाते उघडणे

नोंदणीकृत असोत वा नसोत, जे स्व-मदत गट आपल्या सदस्यांमध्ये बचतीची सवय प्रवर्तित करण्यासाठी काम करीत आहेत ते बँकेत बचत खाते उघडण्यास पात्र आहेत. या स्व-मदत गटांनी बचत खाते उघडण्यापूर्वी बँकेकडील कर्जाच्या सुविधेचा फायदा घेतलेला असणे आवश्यक नाही.

इ) मार्जिन आणि सुरक्षिततेचे नियम

नाबार्डच्या प्रचालनीय मार्गदर्शक तत्वांनुसार, स्व-मदत गटांना बचतीशी संलग्न कर्ज बँकांकडून मंजूर केले जाते (बचत आणि कर्जाचे प्रमाण १:१ पासून १:४ पर्यंत वेगवेगळे असते). अनुभवातून असे दिसून आले आहे कि, गटाची गतिशीलता आणि समविचारी लोकांच्या दबावामुळे स्व-मदत गटांच्या सदस्यांकडील वसूलीचे प्रमाण उत्कृष्ट आहे. बँकांना कळविण्यात आले होते कि, पथदर्शी प्रकल्पाअधीन बँकांना मार्जिन, सुरक्षिततेचे नियम वगैरे बाबतीत देण्यात आलेली लवचिकतेची सवलत लिकेज प्रोग्रामच्या बाबतीत पथदर्शी टप्प्यानंतरही चालू ठेवता येईल.

फ) कागदपत्रे तयार करणे

कर्जाचे स्वरूप आणि ऋणकोची स्थिती लक्षात घेऊन, बँकांनी स्व-मदत गटाना कर्ज देण्यासाठी सोपी कागदपत्रे विहित करावीत.

ग) स्व-मदत गटात कसूरदारांचे अस्तित्व

स्व-मदत गटाच्या काही सदस्यांनी आणि/किंवा त्यांच्या कुटुंबातील सदस्यांनी वित्तपुरवठा करणाऱ्या बँकेच्या बाबतीत केलेली कसूर साधारणपणे स्व-मदत गटाला, तो स्वतः कसूरदार नसेल तर, कर्जवाटपाच्या आड येऊ नये. तथापि, स्व-मदत गटानी बँकेचा कसूरदार असलेल्या सदस्याला वित्तपुरवठा करण्यासाठी बँकेच्या कर्जाचा उपयोग करू नये.

ह) प्रशिक्षण

लिकेज प्रोग्राममधील सर्वात महत्त्वाची पायरी म्हणजे क्षेत्रीय पातळीवरील अधिकाऱ्यांचे प्रशिक्षण आणि बँकेच्या नियंत्रक आणि अन्य वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना संवेदनशील बनविणे ही होय. बँक अधिकाऱ्यांचे/कर्मचाऱ्यांचे, क्षेत्रीय आणि नियंत्रक कार्यालयाच्या अशा दोन्ही पातळ्यांवर प्रशिक्षण करण्याची गरज आणि आवाका लक्षात घेऊन, बँकांनी स्व-मदत गट लिकेज प्रकल्प आंतरिक करण्याच्या दिशेने पावले उचलावीत आणि क्षेत्रीय स्तरावरील कार्यकर्त्यांसाठी अल्पकालीन वेगळे कार्यक्रम आयोजित करावेत. त्या व्यतिरिक्त, त्यांच्या मध्य पातळीवरील नियंत्रक अधिकाऱ्यांसाठी त्याचप्रमाणे वरिष्ठ अधिकाऱ्यांसाठी सोयिस्कर जागृती/ संवेदनशीलता कार्यक्रम घेण्यात यावेत.

य) स्व-मदत गटांना कर्ज देण्याचे संनियंत्रण करणे आणि पुनरावलोकन करणे

स्व-मदत गटांच्या उदयाला येत असलेल्या क्षमतेबाबत काळजी आणि बँक शाखांची स्व-मदत गटांना कर्ज देण्याच्या बाबतीतील अपरिचितता लक्षात घेऊन बँकांना विविध पातळ्यांवर प्रगतीचे संनियंत्रण करावे लागेल. त्याही पुढे प्रोग्रामच्या प्रगतीचा बँकांनी नियमित अंतराने आढावा घ्यावा. प्रगती अहवाल परिशिष्टातील नमुन्यानुसार, अर्धवार्षिक तत्वावर, प्रत्येक वर्षी ३० सप्टेंबर आणि ३१ मार्च रोजी असल्याप्रमाणे, ज्या अर्धवर्षाशी अहवाल संबंधित आहे त्यापासून ३० दिवसांच्या आत पोहोचेल अशा प्रकारे आरबीआय (आरपीसीडी) आणि नाबार्डकडे (एमसीआयडी) पाठवावा.

असंघटित क्षेत्राकडे क्रेडिटचा प्रवाह वळविण्यासाठी चालू स्व-मदत गट बँक लिकेज प्रोग्रामला बळ देण्यासाठी, जानेवारी २००४ मध्ये बँकांना कळविण्यात आले होते कि, स्व-मदत गट बँक लिकेज प्रोग्रामवर लक्ष ठेवणे हा एसएलबीसी आणि डीसीसी सभांच्या कार्यक्रम पत्रिकेवरील चर्चेचा नियमित विषय करण्यात यावा.

३. मायक्रो-फाइनेन्सिंगमध्ये कार्यरत असलेल्या एनबीएफसीज

मायक्रो-फाइनेन्सला आधार देणारे धोरण आणि नियामक चौकट यावर नाबार्डने १९९९ मध्ये स्थापित केलेल्या नियुक्तकार्य बलाने शिफारस केली आहे कि, मायक्रो फाइनेन्सिंगमध्ये कार्यरत असणाऱ्या स्व-मदत गटां(एसएचजी)ना आणि बिगर सरकारी संघटनां(एनजीओज) ना धोरण आणि नियामक चौकटीमुळे उत्तेजन मिळाले पाहिजे. त्यानुसार, ज्या एनबीएफसीज (१) मायक्रो फाइनेन्सिंगमध्ये कार्यरत असणाऱ्या (२) कंपनी अधिनियम, १९५६ च्या कलम २५ अधीन परवानाधारक असलेल्या, आणि (३) ज्या सार्वजनिक ठेवी स्वीकारत नाहीत आशा एनबीएफसीजना आरबीआय अधिनियम, १९३४ च्या कलम ४५-१ए (नोंदणी), ४५-१बी (रोखीकरण योग्य मत्ता ठेवणे) आणि ४५-

१सी (नफा राखीव निधीत हस्तांतरित करणे) च्या कक्षेतून वगळण्याचा निर्णय घेण्यात आला आहे. बँकींग यंत्रणेतून शेतीविषयक आणि अन्य संबंधित कामांकडे क्रेडिटच्या प्रवाहावरील सल्लागार समितीच्या (व्यास समिती) च्या शिफारसीच्या आधारे वर्ष २००४-०५ च्या धोरणात्मक निवेदनात जाहीर करण्यात आले आहे कि, ठेवीदारांचे हितसंबंध सुरक्षित राखण्याच्या दृष्टीने, मायक्रो फाइनॅन्स इंस्टीट्यूशन्सना (एमएफआयज) रिझर्व्ह बँकेच्या अस्तित्वातील नियामक चौकटीची पूर्तता केल्याशिवाय सार्वजनिक ठेवी स्वीकारण्याची परवानगी देण्यात येणार नाही.

४. व्याज दर

बँकांनी मायक्रो-क्रेडिट संस्थाना किंवा मायक्रो-क्रेडिट संस्थांनी स्व-मदत गटांना/लाभार्थी सदस्यांना दिलेल्या कर्जावर लागू होणारा व्याजाचा दर त्यांच्या स्वनिर्णयावर सोपविण्यात येईल.

५. मुख्यप्रवाहात आणणे आणि आटोका वाढविणे

गव्हर्नरांच्या १९९९-२००० साठी अर्थविषयक आणि क्रेडिट धोरणात जाहीर केल्याप्रमाणे मायक्रो क्रेडिटचा प्रवाह वाढविण्याचे उपाय सुचविण्यासाठी आरबीआयने एक मायक्रो क्रेडिट विशेष कक्ष स्थापन केला होता. मधल्या काळात, मायक्रो-फाइनॅन्सला आधार देणारे धोरण आणि नियामक चौकट यावर नाबार्डने नियुक्तकार्य बलसुध्दा स्थापन केले होते. त्यांच्या शिफारसीच्या आधारावर, मायक्रो क्रेडिटला मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी आणि मायक्रो क्रेडिट पुरविणाऱ्यांचा आटोका वाढविण्यासाठी निम्नोलेखित मार्गदर्शक तत्वांचे अनुसरण करण्यास बँकांना असे कळविण्यात आले होते.

१. बँका मायक्रो क्रेडिट देण्यासाठी स्वतःचे प्रारूप तयार करू शकतात किंवा कोणत्याही वाहिनीची/मध्यस्थाची निवड करू शकतात. जेथे मायक्रो क्रेडिट प्रोग्रामची अंमलबजावणी करता येईल अशा सोयीस्कर शाखा/गट/क्षेत्रे यांची त्या निवड करू शकतात. निवड केलेल्या छोट्या क्षेत्रात सुरुवात करून त्या क्षेत्रात पूर्ण लक्ष केंद्रित करून आणि त्यानंतर मिळालेल्या अनुभवाच्या आधारावर अन्य निवडलेल्या क्षेत्रात त्याची पुनरावृत्ती करणे उपयुक्त ठरेल. बँकांनी कोणत्याही व्यक्तीला थेट किंवा मध्यस्थामार्फत दिलेले कर्ज हे त्यांच्या प्राधान्यता क्षेत्रातील कर्जाचा भाग मानण्यात येईल.

२. मायक्रो क्रेडिट संस्थांच्या निवडीसाठी निकष विहित केलेला नाही. तथापि, बँकांनी उचित अधिकारपत्रे, पूर्वेतिहास, खाती आणि अभिलेख ठेवण्याची पध्दत आणि नियमित लेखपरिक्षणाची व्यवस्था आणि नजिकी पर्यवेक्षण आणि पाठपुराव्यासाठी मनुष्य बळ असलेल्या मायक्रो क्रेडिट संस्थांशी व्यवहार करावा.

३. बँकांनी स्थानिक वास्तव लक्षात घेऊन, कर्जपुरवठ्याचे स्वतःचे नियम विहित करावेत. त्यांना उचित प्रकारची कर्जे आणि बचत उत्पादने आणि कर्जाची राशी, युनिट खर्च, युनिटचा आकार, मुदतपूर्तीचा कालावधी, वाढीव कालावधी, मार्जिन्स वगैरेसह संबंधित अटी आणि शर्ती ठरविता येतील. त्यावेळची स्थानिक परिस्थिती आणि गरिबांसाठी वित्तपुरवठ्याची गरज लक्षात घेऊन, मायक्रो कर्जपुरवठ्याच्या बाबतीत

कमाल लवचिकता ठेवणे हा हेतू आहे. त्यामुळे, अशा कर्ज पुरवठ्यात केवळ गरिबांच्या विविध शेती आणि बिगरशेतीविषयक कामांसाठी वापर आणि उत्पादन कर्जाचाच समावेश असणार नाही तर त्यांच्या निवासाच्या आणि आसऱ्याच्या सुधारणेसाठी अन्य कर्जाचाही समावेश असेल.

४. मायक्रो क्रेडिट प्रत्येक बँकेच्या शाखा क्रेडिट योजनेत, गट क्रेडिट योजनेत आणि राज्य क्रेडिट योजनेत समाविष्ट करावे. मायक्रो क्रेडिटसाठी कोणतेही लक्ष ठरविण्यात आलेले नाही तरीही या योजना तयार करताना मायक्रो क्रेडिट क्षेत्राला अत्युच्च प्राधान्य देण्यात यावी. मायक्रो क्रेडिट बँकेच्या निगम क्रेडिट योजनेचा अविभाज्य अंग असावे आणि दर तिमाहीला त्याचे अत्युच्च स्तरावर त्याचे पुनरावलोकन करण्यात यावे.

५. मायक्रो क्रेडिटचा प्रवाह वाढविण्यासाठी कमीतकमी कार्यपध्दत आणि कागदपत्रे असणारी सोपी पध्दती ही पूर्व अट असेल. म्हणून बँकांनी सर्व प्रचालनीय अडचणी दूर करण्याची शिकस्त करावी आणि शाखा व्यवस्थापकांना पुरेसे अधिकार देऊन मायक्रो क्रेडिटच्या तत्पर मंजूरी आणि वाटपाची व्यवस्था करावी. कर्जासाठी अर्जाचे नमुने, कार्यपध्दती आणि कागदपत्रे सोपी असावीत ज्यामुळे तत्पर आणि विना-अडथळा मायक्रो क्रेडिट पुरविण्यात मदत होईल.

६. पोचवणी विषय

मायक्रो-वित्तपुरवठा पोचवणीशी संबंधित विविध विषय तपासून पाहण्यासाठी रिझर्व्ह बँकेने ऑक्टोबर २००२ मध्ये चार औपचारिक गटांची स्थापना केली होती. या गटांच्या शिफारसीच्या आधारावर आणि वर्ष २००३-०४ साठी अर्थविषयक आणि क्रेडिट धोरणाच्या मध्यावधी पुनर्वलोकनावरील गव्हर्नरांच्या प्रतिपादनाच्या परिच्छेद ५५ मध्ये जाहीर केल्याप्रमाणे, बँकांना खालील प्रमाणे सल्ला देण्यात आला होता:

बँकांनी त्यांच्या शाखांना स्व-मदत गटांना (एसएचजीज) वित्तपुरवठा करण्यासाठी पुरेसे प्रोत्साहन द्यावे आणि स्थानिक परिस्थितीत सोयीस्कर कार्यपध्दती अतिशय सोपी आणि सुलभ करून कार्यपध्दतीत स्थानिक परिस्थितीत सोयीस्कर अशी लवचिकता आणून, त्यांच्या बरोबर दुवे स्थापन करावेत.

स्व-मदत गटांची कार्यातील गतीशीलता त्यांच्यावरच सोपवावी आणि गरज नियमित करू नये किंवा औपचारिक संरचना लादू नयेत किंवा त्यांचा आग्रह धरू नये.

स्व-मदत गटांना मायक्रो-वित्तपुरवठ्याच्या बाबतीतील दृष्टिकोन संपूर्णपणे अडथळा-मुक्त असावा आणि वापराचा खर्च समाविष्ट करावा.

७. बँकांद्वारे एमएफआयजना वित्तपुरवठा

रिझर्व्ह बँक आणि काही प्रमुख बँकांनी केलेल्या मायक्रोफाइनॅन्सवरील संयुक्त वस्तुस्थिती संशोधक अभ्यासात खाली निरीक्षणे नोंदवण्यात आली आहेत:

(१) बँकांनी वित्तपुरवठा केलेल्या किंवा त्यांच्या मध्यस्थ/भागीदार म्हणून सक्रीय असणाऱ्या मायक्रो फाइनॅन्स संस्थांपैकी काही त्यामानाने, एसएचजी-बँक जोडणी कार्यक्रमाद्वारे व्याप्त क्षेत्रासह, अधिक चांगल्या बँक सुविधा असणाऱ्या क्षेत्रावर लक्ष

केंद्रित करीत आहेत असे दिसत आहे. स्पर्धा करणाऱ्या एमएफआयज त्याच क्षेत्रात प्रचालन करीत आहेत आणि गरिबांच्या त्याच गटातील लोकांपर्यंत पोचण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. ज्याचा परिणाम बहुविध कर्जे आणि ग्रामीण घरांवर अधिक भार योण्यात होत आहे.

(२) बँकांनी आधार दिलेल्या अनेक एमएफआयजनी स्वतःला इम्प्लिअट मर्यादेपर्यंत क्षमता उभारणीत आणि गटांच्या सबलीकरणात स्वतःला गुंतवून घेतलेले नाही.

एसएचजी-बँक जोडणी कार्यक्रमात जेथे गट निर्मिती/जपणूक/हँडहोल्डिंग साठी ६-७ महिने लागण्याच्या पध्दतीच्या विपरित एमएफआयज नवीन तयार झालेल्या गटांना त्यांच्या निर्मितीपासून १०-१५ दिवसांच्या आत कर्ज वाटप करीत आहेत. परिणामी, ह्या एमएफआयजनी तयार केलेल्या गटांमध्ये एकजिनसीपणा किंवा हेतूची जाणीव निर्माण होत नाही.

(३) एमएफआयजच्या मुख्य वित्तदाता म्हणून बँका, त्यांच्या यंत्रणेत, पद्धतीत आणि कर्ज देण्याच्या धोरणात अधिक पारदर्शकता आणि उत्तम पद्धतीचे पालन ह्याची खात्री करण्याच्या दृष्टीने स्वतःला गुंतवून घेत नाहीत असे दिसते. अनेक प्रकरणात, क्रेडिट सुविधा मंजूर केल्यानंतर एमएफआयजच्या प्रचालनाचा आढावा घेण्यात आलेला नाही.

जेथे आवश्यक तेथे दुरुस्तीची कारवाई करणे त्यांना शक्य व्हावे म्हणून ही निरीक्षणे बँकांच्या नजरेला आणून देण्यात आली.

सर्वोच्च परिपत्रकात एकत्रित केलेल्या परिपत्रकांची सूची

अनु. क्र.	परिपत्रक क्र.	तारीख	विषय
१.	आरपीसीडी.क्र.प्लॅन.बीसी.१३/पीएल-०९.२२/९१/९२	जुलै २४, १९९१	ग्रामीण गरीबांना बँकेच्या उपलब्धतेतीला वाढ - मध्यस्थ एजन्सीज - स्व-मदत गटांची भूमिका
२.	आरपीसीडी.क्र.पीएल.बीसी.१२०/०४.०९.२२/९५-९६	एप्रिल २, १९९६	स्व-मदत गटाना बँकांशी जोडणे- एनजीओज आणि स्व-मदत गटांवर कार्यकारी गट-शिफारशी-पाठपुरावा
३.	डीबीओडी.क्र.डायर.बीसी.११/१३.०१.०८/९८	फेब्रुवारी १०, १९९८	स्व-मदत गटांच्या नावे बचत खाते उघडणे
४.	आरपीसीडी.क्र.पीएल.बीसी.१२/०४.०९.२२/९८-९९	जुलै २४, १९९८	स्व-मदत गटांना बँकांशी जोडणे
५.	आरपीसीडी.क्र.प्लॅन.बीसी.९४/०४.०९.०१/९८-९९	एप्रिल २४, १९९९	मायक्रो क्रेडिट संस्थांना कर्जे - व्याजाचा दर
६.	आरपीसीडी.पीएल.बीसी.२८/०४.०९.२२/९९-२०००	सप्टेंबर ३०, १९९९	मायक्रो क्रेडिट संस्था/स्व-मदत गटांमार्फत क्रेडिट ची पोचवणी
७.	डीएनबीएस.(पीडी).सीसी.क्र.१२/०२.०१/९९-२०००	जानेवारी १३, २०००	एनबीएफसी नियमनांमध्ये दुरुस्ती
८.	आरपीसीडी.क्र.पीएल.बीसी.६२/०४.०९.०१/९९-२०००	फेब्रुवारी १८, २०००	मायक्रो क्रेडिट
९.	आरपीसीडी.क्र.प्लॅन.बीसी.४२/०४.०९.२२/२००३-०४	नोव्हेंबर ३, २००३	मायक्रो वित्तपुरवठा
१०.	आरपीसीडी.क्र.प्लॅन.बीसी.६१/०४.०९.२२/२००३-०४	जानेवारी ९, २००४	असंघटित क्षेत्राकडे क्रेडिटचा प्रवाह
११.	आरबीआय/३८५/२००४-०५, आरपीसीडी.क्र.प्लॅन.बीसी.८४/०४.०९.२२/२००४-०५	मार्च ३, २००५	मायक्रो क्रेडिटखाली प्रगतीचा अहवाल सादर करणे
१२.	आरबीआय/२००६-०७/१८५, आरपीसीडी.क्र.प्लॅन.बीसी.क्र.३४/०४.०९.२२/२००६-०७	नोव्हेंबर २२, २००६	मायक्रो फाइनॅन्स - बँकांबरोबर वस्तुस्थितीचा

			संशोधक अभ्यास
१३.	आरबीआय/२००६-०७/४४१ आरपीसीडी.क्र.प्लॅन.बीसी.क्र. १०३/०४.०९.२२/२००६-०७	जून २०, २००७	मायक्रो फाइनॅन्स – प्रगती अहवाल सादर करणे

मायक्रो क्रेडिट प्रगती अहवाल

मार्च/सप्टेंबर अखेर असल्याप्रमाणे			
बँकेचे नाव		राज्य	

भाग 'ए' - स्व-मदत गट लिंकेज प्रोग्रामखाली

(सर्व रक्कम '००० रुपयात)

१. बँकेत खाते ठेवणारे स्व-मदत गट

	स्वमदत गटांची संख्या	सदस्यांची संख्या	बचतीची रक्कम
(ए) स्व-मदत गटांची एकूण संख्या			
(बी) त्यापैकी एसजीएसवाय आणि अन्य सरकार पुरस्कृत योजनांखालील			
(सी) केवळ महिलांचे स्व-मदत गट			
(डी) त्यापैकी एसजीएसवाय आणि अन्य सरकार पुरस्कृत योजनांखालील			

भाग अ - स्वमदत गट बँक जोडणी कार्यक्रम

२.बँकेने थेट वित्तपुरवठा केलेले स्व-मदत गट

(सर्व रकमा ,००० रुपयात

	वर्षभरात			थकित कर्ज		एकूण एनपीएज**		मागणीशी वसूलीची टक्केवारी
	वाटप केलेली कर्जाची रक्कम	स्वमदत गटांची संख्या	सदस्यांची संख्या	रक्कम	स्वमदत गटांची संख्या	रक्कम	एनपीएज असलेल्या स्वमदतगटांची संख्या	
स्वमदत गटांची एकूण संख्या								
केवळ महिला स्वमदत गट (ब) त्यापैकी एसजीएसवाय आणि अन्य सरकार प्रायोजित कार्याक्रमांअधीन								

** केवळ मार्चच्या विवरणपत्रासाठी लागू.

भाग अ - स्वमदत गट बँक जोडणी कार्यक्रम

३. एनजीओजच्या सुविधांद्वारे बँकांनी थेट वित्तपुरवठा केलेले स्वमदत गट
(रक्कम ,००० रुपयात)

	वर्षभरात			थकित कर्ज		एकूण एनपीएज**		मागणीशी वसूलीची टक्केवारी
	वाटप केलेली कर्जाची रक्कम	स्वमदत गटांची संख्या	सदस्यांची संख्या	रक्कम	स्वमदत गटांची संख्या	रक्कम	एनपीएज असलेल्या स्वमदतगटांची संख्या	
स्वमदत गटांची एकूण संख्या								
केवळ महिला स्वमदत गट (ब) त्यापैकी एसजीएसवाय आणि अन्य सरकार प्रायोजित कार्यक्रमांअधीन								

** केवळ मार्चच्या विवरणपत्रासाठी लागू.

भाग ब : गट आणि इतराना पुढे कर्ज पुरवण्यासाठी एमएफओज/एमएफआयज-बँक जोडणी
बँकात बचत खाती ठेवणाऱ्या एमएफओज/एमएफआयज

(सर्व रक्कम ,००० रुपयात)

अनु. क्र.	मध्यस्थांचे स्वरूप	एमएफआयज/एमएफओजची संख्या	बचतीची रक्कम
१.	एनजीओ एमएफओज -सोसायटीज रजिस्ट्रेशन अधिनियम १८६० आणि भारतीय न्यास अधिनियम १८८०		
२.	सहकारी एमएफओज - प्रत्येक राज्याचा सहकारी सोसायटीचा अधिनियम		
३.	सहकारी एमएफओज - म्युच्युअली एडेड कोऑपरेटिव सोसायटीज अधिनियम (एमएसीएस)		
४.	सहकारी एमएफओज- मल्टी स्टेट कोऑपरेटिव सोसायटीज अधिनियम २००२		
५.	कंपन्या अधिनियम १९५६ (नफ्यासाठी नसलेल्या) च्या कलम २५ अधीन सहकारी एमएफओज		
६.	कंपन्या अधिनियम १९५६ अधीन अंगीकृत आणि आरबीआयकडे नोंदणीकृत एनबीएफसीज एमएफआयज		
७.	इतर (विनिर्दिष्टीत कराव्यात)		
	एकूण		

भाग ब : एमएफओज/एमएफआयज – गट आणि इतरांना पुढे कर्ज देण्यासाठी बँक जोडणी

२. बँकानी वित्तपुरवठा केलेल्या एमएफओज/एमएफआयज
(सर्व रकमा ,००० रुपयात)

अनु. क्र.	मध्यस्थांचे स्वरूप		वर्षभरात		थकित कर्ज		मागणीशी वसूलीची टक्केवारी	एकूण एनपीएज**	
			कर्ज वाटप	एमएफओज/एमएफआयजची संख्या	रक्कम	ओएस कर्ज असणाऱ्या एमएफआयजची संख्या		रक्कम	एनपीएजसह एमएफओज/एमएफआयजची संख्या
१.	एनजीओ एमएफओज - सोसायट्या नोंदणी अधिनियम १८६० आणि भारतीय न्यास अधिनियम १८८०	स्वमदत गट नमुना							
		गैर-स्वमदत गट नमुना							
२.	सहकारी एमएफओज-प्रत्येक राज्याचा कोऑपरेटिव सोसायट्या अधिनियम	स्वमदत गट नमुना							
		गैर-स्वमदत गट नमुना							
३.	सहकारी एमएफओज-म्युच्युअली एडेड कोऑपरेटिव सोसायट्या अधिनियम (एमएसीएस)	स्वमदत गट नमुना							
		गैर-स्वमदत गट नमुना							
४.	सहकारी एमएफओज - मल्टी स्टेट	स्वमदत गट नमुना							

	कोऑपरेटिव सोसायट्या अधिनियम २००२	गैर- स्वमदत गट नमुना							
५.	कंपन्या अधिनियम १९५६ च्या कलम २५ अधीन अंगीकृत एनबीएपसी एमएफआयज (नफ्यासाठी नाहीः	स्वमदत गट नमुना							
		गैर- स्वमदत गट नमुना							
६.	कंपन्या अधिनियम १९५६ च्या अधीन अंगीकृत आणि आरबीआयकडे नोंदणीकृत एनबीएपसी एमएफआयज	स्वमदत गट नमुना							
		गैर- स्वमदत गट नमुना							
७.	इतर (विनिर्दिष्टीत कराव्यात)	स्वमदत गट नमुना							
		गैर- स्वमदत गट नमुना							
	एकूण	स्वमदत गट नमुना							
		गैर- स्वमदत गट नमुना							

**केवळ मार्च विवरणपत्रासाठी लागू